

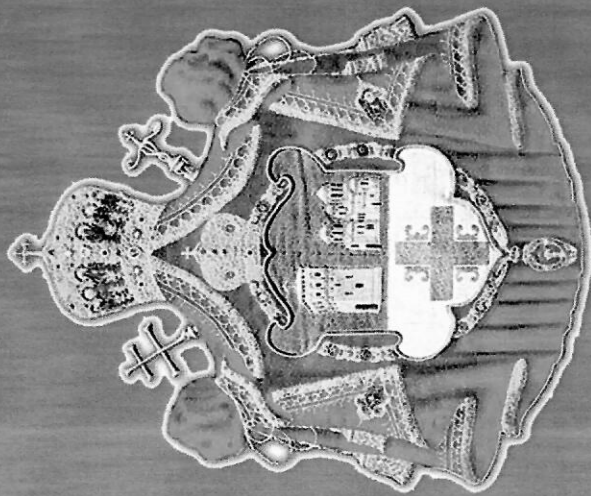
УНИВЕРЗИТЕТ
У НИШУ
ЦЕНТАР ЗА ВІЗАНТИЛСКЕ
И СЛОВЕНСКЕ СТУДИЈЕ

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА
ЕПАРХИЈА ВРАЊСКА И
ЕПАРХИЈА РАШКО-ПРИЗРЕНСКА

1838
УНИВЕРЗИТЕТ
У БЕОГРАДУ
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА И СЕМИНАР ЗА
ВІЗАНТОЛОГИЈУ

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА
ЕПАРХИЈА ВРАЊСКА И
ЕПАРХИЈА РАШКО-ПРИЗРЕНСКА

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП

“Седам векова од упокојења
Светог краља Милутина”

Манастир Грачаница - Манастир Преподобни Прохор Пчињски
23 - 25. септембар 2021. г.

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП

„СЕДАМ ВЕКОВА ОД УПОКОЈЕЊА СВЕТОГ КРАЉА МИЛУТИНА“

Манастир Грачаница - Манастир Преподобни Прохор Пчињски

(24. 9. - 25. 9. 2021)

24. септембар, петак - манастир Преподобни Прохор Пчињски

07:00 Света Литургија

8:00 Доручак

8:30 Регистрација учесника

9:00 Отварање Међународног научног скупа, поздравни организатора и званичника

Поздравно слово Његове екселенције, амбасадора Републике Србије у Бугарској, доц. др Жељка Јовића "Свети краљ Милутин - Светлост која спаја"

Пленарно излагање:

проф. др Влада Станковић,

управник Катедре и Семинара за византологију,

Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Седам векова од упокојења Светог краља Милутина

10:00 Пауза

I Сесија (10:30–12:00)

Председавају: проф. др Влада Станковић, проф. др Тајјана Суботин Голубовић

1. Проф. др Драгиша Бојовић

Центар за византијско-словенске студије

Универзитет у Нишу

Краљ Милутин као пастир добри

2. Проф. др Атанасос Атанасијадис

Теолошки факултет, Аристотелов Универзитет

Личност ерудите Теодора Метохита у постизању брачног уговора између

Симониде и краља Милутина 1299. године

3. Проф. др Радивој Радић

Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Краљ Милутин у византологији

4. Проф. др Јелена Ердсљан

Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Свети краљ и ктиторство у Светој Земљи

5. Проф. др Иван Стевовић

Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Грачаница - градитељска структура и њено тумачење

II Сесија (12:30 - 14:00)

Председавају: проф. др Радивој Радић, проф. др Драгиша Бојовић

1. Проф. др Тајјана Суботин Голубовић

Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Евергетидски типик и химографски зборници Милутиновог доба

2. Др Ивица Живковић

Центар за црквене студије, Ниш

Псалтир у житијима краљева Драгутина и Милутина

3. Протојереј-ставрофор Небојша Стојадиновић

Православна Епархија Врањска

Незасити задатељ божанствених црква

4. Проф. др Александра Костић Тмушић

Филозофски факултет Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Поетски елементи у структури "Житија Светог краља Милутина" архиепископа Данила

5. Јелена Јонић

Филозофски факултет Универзитет у Нишу

Рецепција Јеванђеља по Јовану у "Житију краља Милутина" Данила Другог у светлу културних и историјских прилика Милутиновог доба

14:00 ч. РУЧАК

III Сесија (15:30–17:00)

Председавају: проф. др Александра Костић Тмушић, др Ивица Живковић

1. Светлана Смолчић Макуљевић,

Факултет дигиталних уметности, Универзитет Метрополитан

Краљ Милутин и манастир Трескаван

2. Јереј др Зоран Ђуровић

Архиепископија београдско-карловачка СПЦ

Агнографска методологија Данила II у житију краља Милутина

3. Др Радован Пилиповић

Архив СПЦ,

Проф. др Бошко Бранковић

Филозофски факултет у Бањој Луци

40 задужбина Светог краља Милутина - историја и (ли) предање

4. Мр Немања Јонић

Хиландарско лекарско друштво

Свети краљ Милутин и Хиландарски пиргови

5. Проф. др Драгољуб Марјановић

Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Светогорска "Самарија" у Жигију краља Милутина од архиепископа Данила II.

Прилог проучавању свештене топографије и топонимије Свете Горе у Даниловом Зборнику

IV Сесија (17:30–19:00)

Председавају: проф. др Драгољуб Марјановић, др Радован Пилиповић

1. Professor Christian Raffensperger

Wittenberg University

Monastic Legitimation of Rulership in East and West

2. Assistant Professor Alice Isabella Sullivan

Tufts University

Milutin's Churches and Their Visual Layers

3. Др Јаков Борђевић

Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Being Immersed in a Swirl of Time: The Church of the Dormition at Gračanica Monastery and its Program

4. Др Никола Пиперски

Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Five-domed Churches in Serbian Medieval Sacral Architecture from the Time of King Milutin

5. Др Анђела Гавриловић

Универзитет у Београду - Филозофски факултет

Иконографско решење и симболичка контекстуализација представе Исцелјења раслабљеног у бањи Витезди на примеру сликарства католичког манастира Светог Прохора Пчњинског (1488/1489)

25. септембар, субота. Манастир Преподобног Прохора Пчињског

7:00 Света Литургија

8:00 Доручак

V Сесија (9:00 - 10:30)

Председавају: др Ружица Левушкина, др Анђела Гавриловић

1. Др Зоран Недељковић

Библиотека Српске Патријаршије

Истраживање старог српског писаног наслеђа научне комисије Библиотеке Српске Патријаршије

2. Проф. др Аранђел Смиљанић

Филозофски факултет Универзитета у Бања Луци

Жупани у служби краља Милутина

3. Проф. др Борис Бабић

Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

Краљ Милутин у изворима латинског свијета западне Европе

4. Проф. др Борис Стојковски

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Ко је ратовао против краља Милутина око Мачве?

5. Војислав Живковић

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Јелисвета Арпад, супруга краља Милутина

VI Сесија (11:00 - 12:30)

Председавају: проф. др Борис Бабић, проф. др Борис Стојковски

1. Милан Миловановић

независни истраживач

Средњовековно Ждрело пре и за време владавине краља Милутина (1282-1321) - преглед досадашњих истраживања

2. Мр Небојша Ђокић

Српски научни центар

Фортификација у држави краља Милутина

3. Др Снежана Ј. Милојевић

независни истраживач

Благословена смрт Светог краља Милутина

4. Ружица С. Левушкина

Институт за српски језик САНУ;

Зоран А. Станчевић

Оснивач и уредник сајта „Нови Србљак“

Ка превођену Службе Светом краљу Милутину на савремени српски језик (лексички ниво)

Затварање Међународног научног скупа „Седам векова од упокојења Светог краља Милутина“ биће у 13:00-часова у конференцијској сали манастира Преподобног Прохора Пчињског.

Атанасиадис Атанасије

Члан наставног особља Катедре Историје Словенских Цркава

Email: thanosatha@theo.auth.gr

Аристотелов универзитет у Солуну

Солун, Грчка

Наслов:

Личност интелектуалца Теодора Метохита (1270-1332) у постизању споразума о склапању брака између Симонидине и краља Милутина 1299. године.

У византологији преовладава опште схватање да су Византинци, дубоко уверени у улогу образовања у свом духовном животу, наследили дубоко поштовање и оживели класично образовање старих Грка¹. Из тог разлога су у политичкој администрацији на дворовима биле ангажоване особе које су се истицале када је реч о познавању области класичног образовања.

С обзиром на процват књижевности у Византији крајем XIII и почетком XIV века² као и дипломатске кореспонденције образованих чиновника царског двора створен је византијски „conclavio” интелектуалаца. Сврха ове административне структуре је у великој мери била формулисање царске политике, а осим тога је имала за циљ продубљивање међудржавних, па самим тим и византијско-српских односа. Главни повод за деловање био је предстојећи брак младе Симониде (1294-1340) са краљем Милутином 1299. Група интелектуалаца, окупљена око

¹ Василикопулу - Иоаниду, 1972; Ševčenko, 1962, 130 - 167; Wilson, 1991; Татаки, 1977.

² Constantinides, 1982; Rosenquist, 2008.

цара Андроника II (1259-1332), написала је низ радова који пружају богате податке о спољној политици Византије, као и о српској краљевини³.

Овој групи припадају Теодор Метохит (1270-1332), Нићифор Григора (1295-1360), Георгије Пахимер (1242-1310), али и други интелектуалци.

Ко је био Теодор Метохит и како се нашао на челу царског посланства у српским палатама крајем XIII века? Избор Метохита није био случајан⁴. Он је био потомак истакнуте аристократске породице Византије, угледни званичник и успешан дипломата византијског двора, свестрани интелектуалац, песник и филозоф, са дубоким познавањем старогрчког образовања, али и православне теологије, чије је елементе помирио са изразитим успехом. Како се наводи у његовој аутобиографији, млади Теодор је цара упознао на фронту Мале Азије. Цар је био импресиониран знањем и интелигенцијом тог младића – чије је поверење Теодор⁵ брзо стекао – па му је доделио дипломатске мисије. Тако је преузео дипломатску мисију (1296.) склапања брака Михајла IX, сина Андрониковог, са ћерком јерменског краља Киликије Нетум-а II, Ритом-Маријом, коју је спровео са успехом⁶. После извесног времена, 1321. преузео је дужност великог логотета, а нешто касније и премијера, укључивши се још више у политику.

³ Раније је претходило дело Константина Порфириогенита *Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμανόν*, 1967¹ Метохит 1998, 17-62.

⁴ Метохит је био интелектуалац широког образовања, заузимао је високе положаје у византијској хијерархији, за време владавине Андроника II са којим је усталом поистоветио своју животну путању пратећи га у изгнанству. Касније се вратио да би остатак свог живота провео као монах у манастиру Хора у Цариграду. Био је љубитељ старогрчке књижевности и значајан поборник токова под утицајем Палеолога, у позновизантијској уметности и у домену црквеног градитељства. Његов ученик Нићифор Григора описује га као „покретну библиотеку“, Григора Нић., I, 1829, 271-273. Главне студије које описују његов допринос администрацији, књижевности и уметности, индикативно су: Ževčenko 1975, 19-91¹ Татаки 1953¹ Wilson 1991, 325-335¹ Beck 1952¹

⁵ Како описује Григора у својој историји: „*τοσοῦτον δ' αὐτῷ προσετέθηκε καὶ οὕτως ὁ βασιλεὺς αὐτοῦ γε ἐξήρτητο, ὥστ' οὐδέν ἦν αὐτῷ μικρόν ἢ μέγα τῶν πάντων ἀπόρρητον πρὸς αὐτόν...*“, Григора Нић., I, 1829, 271.

⁶ Такође је 1296. учествовао године у Амбасади Византина код Хенрија II Лузињана (Lusignan) на Кипру где је француски племић у то време вршио краљевске дужности.

Следећа мисија која му је био додељена била је двор српског краља, која се испоставила као изузетно напорна током преговора⁷. Морао је, међутим, да се суочи са претходним неуспелим исходом првог покушаја склапања брака моћног краља са царевом сестром Евдокијом, удовицом трапезунтског цара Јована II Великог, највећег владара из династије Комнина⁸. Цар се нашао у безизлазној ситуацији. Тако је по царском наређењу новембра 1298. под тешким временским условима Метохит преко Солуна, где је био обавештен о политичкој клими на коју ће наићи⁹, стигао у седиште Краљевине у Скопљу где је примљен са посебним почастима, како описује у „Посланичком слову”¹⁰. Резултати су одмах били видљиви. Годину дана касније, у априлу 1299. године, у Солуну је извршен обред краљевског венчања који је био величанствено уприличен. Интелект амбасадора Метохита се огледа у веома суптилном начину којим је третирао дату мисију и обе стране овог споразума. Наиме, захтевао је да „брачну размену” потпишу и брат Драгутин¹¹ (знајући за ривалство између два брата) и његова мајка Јелена Анжујска, као и представници свештенства, заједно са господарима-племићима, за које је у међувремену био обавештен да су неки од њих су имали своје примедбе¹².

Значај уговорених бракова код Византинаца

Чињеница да је премијер једног царства узео учешће у византијском посланству сведочи, између осталог, о значају који је византијска страна придавала уговарању бракова. Такође, указује да Византинци цене и

⁷ Овим питањем се темељно и детаљно позабавила Elisabeth Malamut у својим студијама (Malamut, 1996^a, 165-175 и Malamut, 1996^b, 97-122).

⁸ Пахимер, II, 1828, 270; Батаковић, 2000, 30.

⁹ Упоредити Метохит 1998, 34.

¹⁰ Ласкарис, 56-66.

¹¹ О његовом бурном односу са Драгутином погледати: Динић 1955, 49-82; Ђоровић 1929, 136.

¹² Дешавања из тог доба у својој студији описује: Папагеоргиу 2014, 91-100.

поштују краља Милутина, што је било обострано¹³. Између осталог, морамо признати да моћна Византија донекле исказује своју политичку слабост, која ће се све више испољавати у наредним вековима, да би Србе уверила у „брачни уговор“ а сходно томе у мир.

Међутим, један од проблема са којима је византијска дипломатска мисија морала да се суочи биле су реакције српске аристократије, која није имала разлога да постигне мир са Византинцима¹⁴. Метохит, овлашћен од стране амбасаде, представља их као људе са грабежљивим намерама, који су изузетно агресивни: „Без поштовања и похлепни... лопови... иронични... злонамерни...лажовчине... агресивни према нама“¹⁵.

Такође, морамо истаћи да би евентуални успех Метохита жу покушају склапања споразума са српским краљем довео до његовог признања, до нових почасних титула и до потврђивања његове институционалне улоге у државном апарату. Византолог Hans Geog Beck исправно констатује: „*Ко констатује ауторитарну идеологију на начин што је признаје, тиме подржава не само њену моћ, већ и себе и сопствени положај у друштву, где изражавање сопствености управо проистиче из моћи*“¹⁶.

Из самих текстова који долазе из разних извора постаје јасно да је случај Милутина и Симониде класична потврда појаве институције мешовитих бракова од стране Византије као кључног оруђа њене спољне политике¹⁷. У овом случају, тежња за браком значила је мир између две

¹³ Метохит 1972, 173: „...Εἰσιὼν δ' οὖν καὶ τὰς βασιλείους ἐπιδόμενος ἐπιστολάς τῷ ῥηγί, προσειπὼν τε καὶ ἀσπασάμενος τῶν βασιλέων ὡς νομίζεται, εὖ δὴ μάλα προσιεμένας καὶ μετ' εὐγνώμονος καὶ πολυτίμου τοῦ σχήματος αἰδοῦς τε πάσης ἀποδιδόντος τὴν περὶ τῆς αὐτῶν εὐφήμου μνήμης τιμὴν...“.

¹⁴ Острогорски 1993, 179; Nicol 2001, 194.

¹⁵ Метохит 1972, 186-187, „...καὶ πλεῖστοι γόητες...τὰ γε τοιαῦτα καὶ παραπλήσια ἔτερα, βλασφημεῖν τε καὶ σκαίολογεῖν...ἄνθρωποι καὶ βδελυροὶ καὶ κακονόστατοι καὶ παμμίαροι...οὔτε θεοῦ νόμους, οὔτε προνοίας θείας ἐπισκοπὴν, οὔτε θέμιν ἠντινοῦν...“ Острогорски у другој студији сматра да је ова владајућа аристократска опозиција била утицајна и у време моћног Стефана Душана. Острогорски 1951, 79 и надаље.

¹⁶ Beck 2003, 111.

¹⁷ Венчање члана византијске царске породице који је тим чином ступио на српски престо свакако није био први случај. Пре тога се Евдокија Ангелина (1186-1198) ћерка цара Алексија III Ангела (1153-1211)

хегемонистичке куће. Политичко питање „брачне размене“ је било јасно: признање Милутинових освајања у Македонији и западним земљама у оквиру Царства¹⁸.

Институција брака

Које је значење у идеолошком смислу имао овај брак? Све до XII века на византијском двору се углавном оклевало када је у питању уступање неког са титулом принца, принцезе или припадника царске породице некој страниј кући¹⁹. На такав став је утицала, пре свега, јака позиција коју је Византија до тада имала у ширем геополитичком окружењу, а услед промена геополитичких услова и та њена позиција се накнадно променила.

Пошто би младожења и или царица играли важну улогу у функционисању државе, а не царства, било је очекивано да институција брака буде методизована и организована од стране саме палате, уз пажљиво проучавање и специфичне ритуале²⁰.

Дакле, у овом случају, веома млада Симонида, дете, како нас обавештава Нићифор Григора: „...ἴν' ὑπ' ἐκείνῳ λαβόντι τρέφοιτο, μέχρις ἄν

венчала са Стефаном Првовенчаном, другим сином великог Жупана Стефана династије Немањића (1113-1199) за време владавине Алексија III, 1190 године. Други брак је био брак Евдокијиног сина Стефана Радослава (1228-1234) са ћерком краља Солуна Теодора (1180-1253). Трећи пример је случај Ане, ћерке севастократа Јоаниса Агелоса из Тесалије, која се удала за Стефана Уроша II Милутина, о којој нам извори не дају довољно података. Затим је уследио Симонидин брак. Током периода средњег века нису престали уговорени бракови између два двора који су по правилу представљали мировни споразум између два народа. Индикативно наводимо принцезе Марију Паелеолог (-1355) која се или 1327. удала за Милутиновог сина а била је унука Теодора Метохита, Ирини Кантакузин (1400-1457) жена Георгија Бранковића (1377-1457) као и Јелену Палеолог, супругу херојског деспота Лазара (1456-1458). Видети Ласкарис 1926, 14-37' није увек постојала старосна хармонија између супружника у институцији брака, видети Пападатос 1984, 55' Панагопулу 2006, 434.

¹⁸ Сам Метохит, желећи да Византији припише повољан исход брака, пише: „...καὶ ἡ τῆς πράξεως ταύτης οἰκονομία καὶ βούλευσις εἶ γε ἐπ' ἀληθείας βασιλεῖ· ἄρα γε ἐπ' ἀληθείας ὄντως διανενόηται τε καὶ λυσιτελοῦν κέκριται· καὶ κекύρωται· καὶ τό γ' ἐπ' αὐτῷ βασιλεῖ, πεπεράνται...“, Метохит 1972, 192. Видети Nicol 2001, 195' Батаковић 2000, 29' О доказу мираза Симониде и територијалним уступцима Византије на македонској граничној линији градова Охрид-Прилеп-Штип, видети Actes de Chilandar, *Βυζαντινά Χρονικά* 19 [Византинске хронике 19], 1912, бр. 16, где су описани предели Северне Македоније које су дате краљу. Такође Ласкарис 1926, 68' Папагеоргиу 2014, 94.

¹⁹ Панагопулу 2006, *passim* где се налази опис улоге хегемонских бракова до периода XII века.

²⁰ О процедурама и предусловима за остваривање брака видети Кукуле 1926, 3-27.

ἐς τὸν νομιζόμενον ἔλθῃ τοῦ γάμου χρόνον“²¹. Ратификација брака је прећутно била еквивалентна признавању хегемонистичке титуле, што је у наставку довело до низа захтева, углавном територијалних. Истовремено, у датом историјском тренутку су и представници византијског двора настојали да присвоје део власти која је долазила од српске палате, односно да се и сами окористе. Царица Ирина Момфератска – Милутинова ташта – која је живела у Солуну²² и сагледавала експанзију његове војне превласти, претендовала је да њени синови заузму неке од јужних покрајина српске државе.

Тај продор Византије у српске друштвене, политичке и верске структуре ипак је био сразмеран византијским територијалним губицима. Док је српска војска освајала византијске територије, истовремено су византијска култура и управни поредак продирали у еквивалентне политичке и црквене структуре српске државе²³.

Дозволите ми на овом месту да као Солуњан направим још једно семантичко запажање. Оно се тиче улоге коју ће град Солун на крају имати на широј политичкој и верској сцени у српском свету²⁴ – углавном након Симонидиног венчања – и наравно као последица тог венчања. Није случајно што је четврто венчање српског краља²⁵ било одржано у Солуну, где је Милутин стигао са почасном поворком, вероватно крајем 1299. или почетком 1300²⁶. године. Током Милутиновог боравка у Солуну, чини се да је упознао ово место и људе, а тах боравак је резултирао обостраним

²¹ Григора Нић., *Ρωμαϊκή Ιστορία* [Ромејска историја], 1.203.15. Година завршетка адолесценције сматрала се 12. година живота.

²² Пахимер, I, VI, II, 557. Ирина Момфератска, Милутинова ташта, живела је у Солуну од 1303. до 1317. Овај град је заузимао посебно место у остваривању њених политичких планова јер је представљао краљевски „мираз“ на њеном венчању. Боричић 1971, 159, напом. 42. О њеном односу са зетом краљем Милутином видети Кисас 2004, 46-51.

²³ Упоредити Острогорски 1993, том III, 179. Исто је важило и на пољу иконографског представљања. Уметничка производња је продукт духовних токова, идеологија и друштвених промена које се дешавају у друштву. Упоредити са плуралистичком сликом Византије коју приказује Ђурић 1974, 47 и надаље.

²⁴ Професорица Константинопулу Ангелики је солидно указала у својој студији на ову посебну улогу града Солуна у свету Словена. Видети Константинопулу 1996, 216-217' упоредити такође Малигудис 1997².

²⁵ Видети Malamut 2000, 490-507.

²⁶ Видети Лаиоу 1972, 98 и надаље.

симпатијама²⁷. С једне стране, његова импресионираност градом, с друге стране, ктиторска склоност²⁸ да подиже и украшава храмове у славу својих вољених светаца – производ његове дубоке вере – фасциниран византијском уметношћу и иконографијом²⁹, учинили су да се истакне као значајни донатор града. Из тог разлога архиепископ пећки Данило карактерише Солун као Столни град³⁰. На овом месту треба обавезно истаћи да ову раскошну краљеву делатност треба сагледати кроз призму његове унутрашње и спољне политике. Уосталом, овим чином жели да запечати нови краљевски идентитет који су српски владари покушали да пласирају Византији, успостављајући је као будући центар својих освајања на југу³¹.

Улога цариградског патријарха

По нашем мишљењу, доминантан елемент у разумевању „брачних односа” између српског владара и византијске принцезе неоспорно припада цркви, тачније препознатљива је умешаност црквеног фактора у то питање. Наиме, док је Споразум код шире јавности доживљаван као велики успех самог Андроника, онај који се противио одлуци да дође до склапања овог

²⁷ Прецизно је описано у Кисас 2004, 50-53, 63` Хунгорopoulos 1966, 181-185.

²⁸ Кисас 2004, 43-109 али и уопштено видети Марковић 1920, 89-98` Таfrali 1919, 309-310. Јоанис Сисију је тачно приметио да представе војника светаца у храмовима које су на ширем подручју Македоније и Србије подигли локални владари имају карактеристичне ношње византијских војника. Сисиоу 2013, 348-340` такође Нистазопулу - Пелекиду 2004-2006, 158. Милутиново дивљење византијској уметности фрескописања види се и по његовом приказу – у манастиру Студеница – са краљицом Симонидом у царској ношњи по византинском типичу. Сличне представе сачуване су и у другим манастирским комплексима на подручју Србије и Северне Македоније.

²⁹ Упознавање са српским фрескописањем већ је почело раније и постало је познато српском верском свету из избора Милутинових претходника, владара који су долазили у контакт са солунским фрескописцима. Тако у храму манастира Милешева налазимо сличности са сценама са куполе цркве Светог Георгија (Ротонда) из Солуна или са приказаним личностима које су већ красиле цркву Светог Димитрија. Видети Delvoye 1976, 391-392` Müller 1986, 59. Упоредити на овом месту мишљења два истакнута научника из домена уметности: Србин Војислав Ђурић наводи два позната сликара из Солуна Евтихија и Михајла Астрапа као и њихову уметничку групу, који су били присталице палеолошког стила и деловали на Милутиновом двору највероватније од 1310. и касније. Ђурић 1968, 182-184` Ђурић, 1974` Упоредити и детаљан чланак који се креће у истом контексту: Киса 1975, 35-37` Miljković-Perpek 1960, 141—161` Марковић 2010, 9-33.

³⁰ Данило II, 1866 / 2008, 168, „..... И у самој престоници његовој Солуну, сваку намеру своју је остварио...” Богдановић - Ђурић В- Медаковић 1978, 36` Башић 1924, 31.

³¹ Упоредити и коментаре Nicol 1982, 764-765` за управну структуру другог главног града видети Максимовић 1972, 150-156.

брака био је патријарх Јован XII (1294-1303) са главним аргументом невестиних младих година, као сметњи за склапање брака: „малолетне године-νηπίαν ούσαν“³². Одбивши да учествује у чину венчања поднео је оставку³³. Међутим, у византијском праву постојала је одредба у „*Εκλογή Βασιλικών*“ (XII век) према којој је византијски принц могао да се ожени ћерком владара који је војно представљао претњу царству чак и ако је старост била супротна правилима које је прописивало политичко и црквено право³⁴. Напослетку, постоје два главна закључка која можемо извести из онога што се одиграло између патријархалне средине и палате:

1. Царева воља је била јача од патријархове јер је на крају Симонида³⁵ остала „краљица Трибала“ и
2. Препознајемо директну умешаност цркве као институције у политичка питања. Ова чињеница, наравно, није била без преседана, напротив, интензитет патријархове реакције указује на значај који је цар придавао ставу црквених представника.

На овом месту сматрамо неопходним да истакнемо да поменути реакцију цариградског патријарха треба сагледати кроз црквени контекст и сместити у временски оквир епохе када су били заступљени уговорени бракови, посебно узимајући у обзир оне који су претходили овом браку, као

³² Пахимер II 1828, 175-176. У византијском црквеном праву био је јасан став да до таквог брака не може доћи. Ово место је утиснуто у „Алексијади“ Ане Комнин где се каже следеће: „...τὰ ἔγγραφα συναλλάγματα ἐπ’ αὐτῇ ἐγεγράφεισαν, καὶν ἀτέλεστα καὶ ἐν ἐπαγγελίαις μόνον, ἀτελοῦς τὴν ἡλικίαν ὄντος τοῦ νεανίσκου.“, (Annae Comnenae, 1878 *Alexiadis libri XV*, I, Ludovicus Schopenus, Bonnae, 58).

³³ Пахимер II, 1828, 291-295.

³⁴ Burgmann 1988, 147.17-26. Треба напоменути да је постојала могућност „веридбе“ и без обреда. Халкиадакис 2019, 16-59. Међутим, јасан услов је био навршетак 12. године за девојке и 14. године за младиће да би се извршила веридба уз обред, чин који је у суштини био еквивалентан обављању обреда венчања. Пападатос 1984, 51, 55-58. Сходно томе, јасно је да питање старости није представљало правну препреку у случају који испитујемо.

³⁵ Григора, VIII, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Volumen I*, 11, с. 359. Видети и коментаре везане за «краљицу» нап. 46. Битно је да нашој пажњи не промакне обједињујући фактор женика и невесте, а то је иста вероисповест.

и оне бракове који су уследили³⁶. На тај начин ћемо упознати аспекте питања које обрађујемо, који су изузетно интересантни.

Уступањем аутокефалности српској цркви у првој половини XIII в. од цара Теодора Ласкариса и патријарха Манојла Сарантена успоставили су племенити однос јединства и братске љубави у Христу, између две Цркве.

Чин уступања аутокефалности од стране Васељенске патријаршије је несумњиво био чин јасног признања духовне зрелости Српске цркве³⁷ с једне стране и признања личности харизматичног Светог Саве као првог архиепископа с друге стране. Стога се с правом резонује извесни раст престижа Српске цркве. Црквени византизам је, након учвршћивања култа византијског типика, неометано егзистирао све до Милутиновог времена. Сходно томе је било сасвим нормално да овај формиран „светосавски темељ” буде камен темељац стабилне оријентације, извесни компас, не само када је реч о црквеном статусу, већ и о политичком. Како каже Велики Фотије: „Τά ἐκκλησιαστικά, καί μάλιστα γε τά τῶν ἐνοριῶν δίκαια [δηλαδή τῶν οριῶν διοικήσεως], ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατεῖαις καί διοικήσεσι συµμεταβάλλεσθαι εἶωθε“³⁸.

Не треба занемарити начин на који Метохит представља „првог од епископа“ Царства, који се доживљава као савезник и помоћник византијске мисије³⁹. Наравно, дошло је до захлађења односа између две цркве због унионистичке политике Михаила VIII, која није дуго трајала. Додатни разлог за Метохитову мисију био је тај што је био настројен против уједињења и самим тим ближи црквеном окружењу Српске

³⁶ Сумње у ову специфичну улогу црквеног фактора без, међутим, дубље анализе питања, такође су присутне код Динић 1955, 58.

³⁷ Тарнанидис 2006, 102-122· Тарнанидис 1988, 32-34.

³⁸ Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistvlae et Amphilochia, 1985, 406-408.

³⁹ Метохит (1972), 184-185: „...καί τῷ πρώτῳ τῶν ἐν τῇ χώρᾳ ἐπισκόπων καί κοινωνόν ὡς εἶχομεν ἐντολάς προσλαβεῖν τῶν κατὰ τήν πρεσβεῖαν αὐτήν...ὅτι πλείστης ὄντα μεγίστης, ἐκ προρρήσεως κἀναυθα ἀπολαύομεν τιμῆς... ὁ ἱερός ἐκεῖνος εἰώθει κυδαίνων ἡμᾶς καί λόγοις καί σχήμασι ...“.

архиепископије⁴⁰. Због тога Станоје Станојевић помиње веома топао пријем Метохита код архиепископа Ефстатија II (1292-1309) 1299. године⁴¹.

Карактеристичан исход, који можемо навести као пример манифестације духовности палеолога, представља случај архиепископа Данила III (1270-1337)⁴². Верско окружење налик византијском које је настојао да уобличи у Српској цркви могло би се рећи да је утицало, ако не и предодредило политички фактор Милутина Стефана Дечанског (1276?-1331)⁴³. Најочигледнији доказ овог византијског „историјског континуитета“ је стварање српске средњовековне књижевности са пећком школом, где учени српски монаси који су познавали грчки језик преводе на српски језик и *„исправљају црквене и богослужбене књиге“*, како карактеристично наводи професор Тарнанидис⁴⁴. Исто се десило и на политичком нивоу. Није случајно што се већ половином XIII в. полако али сигурно појављује владајућа аристократска класа, формирана око српског владара, коју одликује противречност: с једне стране, она се утилитарно бори против Милутиновог уговора са византијским царем, јер су имали користи од рата и његових плодова, а с друге стране, њени представници настоје да опонашају византијске владајуће класе⁴⁵ које функционишу као административни модел. Тако постепени раст моћи, политичке и војне, коју Милутин стиче – после својих освајања у деловима Македоније – рађа идеју о постепеном ослобађању од монополске политичке, црквене, државне, административне и наравно економске зависности од Византије. Тако се

⁴⁰Слијепчевић Ђ. 1991, т. 1, 135-136. Постојали су покушаји од стране Милутина да се приближи Западу, који нису били успешни због јаких личности српских архиепископа, као и због става манастира Хиландара, Слијепчевић Ђ. 1991, т. 1, 138.

⁴¹ Станојевић 1933, 68-69.

⁴² Слијепчевић Ђ. 1991, т. 1, 139.

⁴³ Видети Ласкарис 1926, 73-82' за важне податке о том времену видети Мошин 1949, 117-133.

⁴⁴ Тарнанидис 1988, 52· Васић 1928, 212.

⁴⁵ Индикативно наводимо учешће представника вишег свештенства у управи царског Сабора.

стварају идеолошки зачеци, са византијским материјалом, који ће га изједначити са византијским царем⁴⁶.

Метохит, дакле, познавајући ову црквену позадину која је била посебно јака у фрескописању и сликарству – што је и сам искусио током свог боравка у Србији – побринуо се да нам пружи податке који се подударају са сликом једног краља са спољашњим карактеристикама налик онима које срећемо код византијског цара⁴⁷ и који усваја византијски црквени типик као чувар светосавске богослужбене традиције. Метохит⁴⁸ се вешто труди да откупи овај привилеговани црквени положај који ће српско краљевство стећи предстојећим венчањем. Утицаји Византије се у датом случају рефлектују кроз њена два еминентна институционална тела: кроз државу и Цркву. Доказ о Милутиновим намерама су фреске које приказују ктитора манастира Студенице у византијској одежди. Уосталом, долазак Симониде довео је у палату српског краља интелектуалце, занатлије и чиновнике, који су служили на двору моћног краља. Тако је Симонида временом постала у свести Срба неприкосновена „Краљица од Трибала“, према рукопису сачуваном у манастиру Варлаам на Метеорима.⁴⁹ Метохит,

⁴⁶ Архиепископ српског трона Данило II (1270-1337) била је личност која је доживела осмозу духа Милутиновог двора и његових наследника. Касније је постао метох византијског образовања као игуман манастира Хиландара. Он је несумњиво био личност изузетних способности и разних врлина.

⁴⁷ „...к αὐτός δε μάλιστα ὁ ρήξ σφόδρ' ἐκεκόσμητο καὶ περιέδει το σῶμα πάσαν εὐορτήν ἐκ λίθων τε καὶ μαργάρων ὡς οἶον τα ἦν καὶ χρυσοῦ μάλιστα πηχθισμένο“, Метохит 1972, 173.

⁴⁸ Позитивно расположење царског амбасадора видљиво је у опису краљевске палате. Мавроматис 1978, 103-4.

⁴⁹ Ово је пергаментни рукопис (297) коме је покојни професор Веис Николаос из корисних и научних разлога дао бр. 151. Интересовање, међутим, произилази из тока истраживања о идентитету „краљице“. Према Веију, научне хипотезе су сугерисале „Јелену (иначе Милицу) супругу кнеза српског Лазара“ која је касније преименована у монахињу, у Евгенију; према чешком историчару Јиречеку Константиносу реч је о личности познате Симониде, а тај је приступ био исправан и по немачком истраживачу Paul Marc-у. У сукобу око „краљице Трибала“ 1926. се укључио професор историје средњег века Михаил Ласкарис (1903-1965) који изузима запажања Радојчић 1926, 303-304. Последњи, на основу низа научно ваљаних расуђивања, закључује да кроз хронологије писма се идентификује Симонида, а не било коју друга Милица. Кључна тачка у процесу решавања проблема било је проналажење још три бечка рукописа који су имали заједничко писмо са оним из манастира Варлаам и које је идентификовао шифрант Теоктист.“ Публикација истраживача Георгиоса Пападимитрија „Краљица Трибала и шифрант Теоктист“ која детаљно и компаративно анализира појам „краљице Трибала“ приближава нас гледишту да је и сама принцеза након пунолетства показала да поседује завидан интелект којим је утицала на културну средину

као искусан дипломата, истиче сјај и престиж који ће краљ добити од крунисања у присуству блиставог цара и васељенског патријарха⁵⁰. Наведени аргумент није нимало занемарљив ако се узме у обзир да је Византија служила као узор на суседним краљевским дворевима⁵¹, као институционални и обредни модел. Милутин је тако обезбедио, поред политичког легитимитета, и чврсту везу са Мајком Црквом.

Дозволите ми у овом тренутку, драге колеге, да проширим своје размишљање и да га у наставку образложим. Чини се да постоје три елемента који чине идеолошку основу српских политичких тежњи у другој половини XIII века и почетком XIV века од Милутиновог доба па надаље:

1. елемент дубоког хришћанства, како га је урезао и разјаснио Свети Сава: Светосавље⁵²
2. већ установљено богослужење у част личности Монарха као представника Бога на земљи „*Монархија по Божјој милости*“ и,
3. формирање српске националне идеје у њеној етногеографској димензији која бледо испољава своје прве структурне генетске компоненте. Обједињујућа веза која је наставак ова три елемента јсте Црква, која својим радом и деловањем учвршћује и обезбеђује јединство и функционисање

и у ширем смислу на српски културни свет. На овај начин је полемика окончана и краљица Симонида је добила ознаку „краљица Трибала“. Упоредити и исцрпну публикацију Пападимитриу 1984, 420-451.

⁵⁰ Милутин је гледао и стремио ка сјају и моћи византијског престола, видети Кукуле 1926, 8. Иако на крају Патријарх није присуствовао обреду, већ архиепископ Макарије. „...τότε και βασιλεύς κατά την πόλιν Θεσσαλονίκην, έκείνον μεγαλοπρεπώς έθεράπευε και δώροις και τιμαίς έφ' ημέραις ήγαλλε και τους αύτού μεγιστάνας βασιλικώς έδωρείτο τοίς μείζοσιν...“, Пахимер Г., II, 285-286. Кисас 2004, 45`

⁵¹ Упоредити значајне анализе Марјановић - Душанић - Војводић 2016, 299-315` Марјановић - Душанић, 1994. О оваквом односу према црквеним установама сведочи документ из истог периода када је живео Метохит, а који изражава јасну намеру краљевске српске власти да пренесе имовину на манастире и цркву. Видети Мавроматис 1982, 159-162.

⁵² У овом делу треба истаћи и улогу светог манастира Хиландара када је реч о традицији сукцесије од великог Жупана Стефана Немање, као што је она дата у наследство владарима наследницима српског трона. Овакав чин «патријарха српског рода» по нашем мишљењу представља израз политичке стварности у развоју, у средњобековном српском свету, која ће бити формирана у значајној мери када је у питању „*Монархија по Божјој милости*“ монарха Стефана Душана. Читалац корисне податке може пронаћи и у делу Мошин В., - Пурковић Миод. 1999.

државног тела. Али то се постиже уз „неопходан услов“: цар који мора да буде гарант наведеног односа. Ова три елемента, по нашем мишљењу, чине визију српске Васељене под сенком Византије⁵³.

Укратко, рекли бисмо да је време у којем је живео Милутин, као и други потомци српских владара, за средњовековну српску књижевност представљало духовно плодно тле на коме су се калемили византијски и словенски локални елементи. Између Византије и њеног моћног суседа успостављен је дубок однос културне и духовне међузависности који је, како је показала и сама историја, Милутин неговао, а своју апсолутну идентификацију достигао је у годинама Душанове владавине, који је тај однос запечатио проглашивши се за „Краља Ромеја и Срба“⁵⁴. Ова културна и духовна кохерентност, поткрепљена чврстим подацима, представља срж – по мом мишљењу – такозване *Српске Византије*, која током времена одражава стапање словенско-византијске културе као ауторитета и израза хришћанског духа. Могло би се, дакле, дијагностификовати да се српски државни свет Милутиновог времена гради и развија по византијском узору. Тако се формира јасан, али флуидан однос између „периферије” и „центра”. Реч је о интерактивном односу региона у настајању, који настоји да ојача своју територију уз признавање државног, друштвеног и верског сегмента од стране институција „центра“. Оно што је у многome допринело таквим настојањима на српској политичкој сцени је и институција брака, која је често превазилазила верске границе и била доживљавана као потврђивање „неформалног“ споразума у билатералним односима. Тиме су постављени

⁵³ Наравно, не тврдимо да је овај процес текао законодавним током. Напротив, био је веома дијалектичан и под утицајем тадашњих прилика. Главни фактор утицаја била је политичка идеологија Византије, која је услед сопствене политичке и верске величине неизбежно вршила притисак на све суседне државе чије је провинције заузимала некад дуже, а некад краће. Другим речима, формиран је однос између центра и периферије. Као пример навешћемо институцију династија која је из Византије пренета на српски двор. Упоредити са Macrides 1980, 263-280; Мошин 1937, 147 и надаље.

⁵⁴ „Stefan v Hrista Boga verni car Srbliem i Grkom – Στέφανος εν Χριστώ τω Θεώ ημών πιστός βασιλεύς και αυτοκράτωρ Σερβίας και Ρωμανίας“, Острогорски (1993) т. III, 219, белеш. 137; Сулис 1995^а, Сулис 1995^б, 115 и надаље; Ђирковић 1996, 110-120; Живојиновић (1996), 57-66; Атанасиадис 2008, 27.

темељи новог државног модела Србије који су у наредним вековима јачали и промовисали потомци краља Милутина. Ови елементи, према речима великог византолога Димитрија Оболенског, сачињавају почетке „Православног Комонвелта“.

Резиме:

Theodorus Metohitis (1270-1332) personality in the achievement of Simonis and king Miloutin marriage deal in 1299.

One of the most controversial issues in the international North-Slav relations with Byzantium, during its early and late course, was the comprehension of the state ideology and the function of the institutions in the implementation of its diplomacy. For this reason, we attempt to examine external policy's aspects that Byzantium implemented with its people and institutions in relation with the broader conterminous medieval world. More specifically, we try to examine how Byzantium implemented its "marriage policy", focusing on the case of Serb king Miloutin and his marriage to the young princess Simonis, daughter of Andronicus II. In this effort we aim at first to present Theodorus Metohitis personality and secondly to accent the part that was played by him, the person who was the inspirer of this endeavor and main negotiator on behalf of Byzantium, an eminent intellectual and political leader. The choice of this person and his initiatives, the criticality of this period, the people who participated, the prevailing circumstances, the search of the goal achievement of the parties involved and the particularities of the common religious ethics between the two hegemonic courts are some of the issues that our examination is dealing with.

Key words: Theodorus Metohitis, Byzantium "marriage policy", princess Simonis, king Miloutin

Апстракт (сажетак)

Овај чланак се бави византијско-српским односима током XIII и XIV века, прецизније истражује улогу коју је византијски интелектуалац Теодор Метохит одиграо у предстојећој удаји младе Симониде за српског краља Милутина. Представљени су дубоки утицаји које је Византија извршила на моћну српску краљевину на административном, друштвеном, верском и политичком плану, као и на институцији брака, који скупа указују на сложену мрежу геополитичке сарадње која је карактерисала владаре двеју земаља у овом периоду.

Извори:

- Григора, Нићифор (1829): *Ρωμαϊκῆς Ιστορίας Λόγοι*, уредн. Niebuhr, B.G. (I, XIX), Bonnae
- Григора, Нићифор: VIII, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Volumen I*, 11
- Пахимер Г., *Ανδρόνικος Παλαιολόγος* [Андроник Палеолог], L, VI, II
- Actes de Chilandar, *Βυζαντινά Χρονικά* 19 [Византинске хронике 19], 1912
- Annae Komnenaе, *Alexiadis libri XV*, I, Ludovicus Schopenus, Bonnae
- Georgius Pachymeres, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, B.G. Niebuhrii C. F. Bonnae, надаље: Пахимер Г., II (1828)
- Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistvlae et Amphilochia, Vol. III, B. Laurdas et L. G. Westernink, *Bibliotheca Scriptorvm Graecorvm et Romanorvm Tevbneriana*, 1985

Литература:

- Атанасиадис, Ат. (2008): *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία (1990-1995), Πτυχές της ιστορικής και θρησκευτικής του διάστασης*, [Грађански рат у Југославији 1990-1995, Аспекти његове историјске и религиозне димензије], Солун: Vanias
- Батаковић, Д. (2000): *Нова историја српског народа*, Београд: Naš Дом
- Башић, М., (1924): *Старе српске биографије*, Београд: СКЗ 180
- Богдановић Д.- Ђурић В.,- Медаковић Д., (1978): *Хиландар*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије : Југословенска ревија : "Вук Караџић".
- Боричић, П. (1971): *Повеље византијских царица*, ZRVI 13
- Василикопулу Иоаниду, А. (1972): *Η Αναγέννηση των Γραμμάτων κατά τον 12ο αι. και ο Όμηρος*, [Ренесанса у књижевности током XII века и Хомер], (докторска дисертација), Атина: библиотека Софије Сариполу
- Васић, Мил. (1928): *Жича и Лазарица: студије и зрпске уметности средњег века*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Данило II, (архиепископ), (издао Ћ. Даничић) (1866): *Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб, Београд: фототипско издање 2008.
- Динић, М. (1955): *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Београд: ZRVI 3
- Ђурић, В. (1974): *Византијске фреске у Југославији*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Ђурић, В. (1968): *L' art des Paléologues et l' État serbe. Rôle de la Cour et de l' Église serbes dans la première moitié du XIVe siècle*, у: *Art et Société à Byzance*

sous les Paléologes, Actes du Colloque organisé par l' Association Internationale des Études Byzantines, Венеција

- Живојиновић, М. (1996): *La frontière serbo-byzantine dans les premières décennies du XIVe siècle, Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, [Византија и Србија током XIV века], Атина: Национална установа за истраживања

- Кисас, С. (2004): *Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας, Από το τέλος του ΙΒ΄ αιώνα μέχρι τον θάνατο του κράλη Μιλούτιν* [Историјска подлога уметничких веза Солуна и Србије, од краја XII века до смрти краља Милутина], Солун: UNIVERSITY STUDIO PRESS

- Кисас, С. (1975): *Солунска уметничка породица Астрапа*, Зограф 5

- Константинопулу, Анг. (1996): *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, Χώρος και Ιδεολογία*, [Византијски Солун, простор и идеологија], Јањина: Универзитет Јањине

- Кукуле, Ф. (1926): *Συμβολή εις το περί του γάμου παρά τοις Βυζαντινοίς κεφάλαιον, μέρος Β΄, Βασιλέων και Δεσποτών γάμοι*, Атина: Годишњак Друштва за византијске студије III

- Лаиоу, А. (1972): *Constantinople and the Latins The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1291=1328*, Harvard University Press

- Ласкарис, М. (1926): *Византинске принцезе у средњовековној Србији*, (Докторска дисертација), Београд

- Мавроматис, Л. (1978): *La foundation de l'empire serbe: le Kralj Milutin, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται* [Византијски текстови и студије], т. 16, Солун: Центар византијских истраживања

- Мавроматис, Л. (1982): *Η серβική κοινωνία στον ΙΔ΄ αι.*, [Српско друштво у XIV в.], Византина 11

- Максимовић, Љ. (1972): *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Малигудис, Ф. (1972): *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων, Εισαγωγικά Δοκίμια* [Солун и словенски свет, Уводни есеји], Солун: Ваниас
- Марјановић - Душанић См. - Војводић Др. (2016): *Образац царства – идеја и слика власти у Србији (1299–1371)*, у: *Византијско Наслеђе и српска уметност II, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, (уредн. Даница Поповић и Драган Војводић), Београд: Византолошки институт САНУ.
- Марјановић - Душанић, См. (1994): *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд: Историјски Гласник
- Марковић, В. (1920): *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци: Лио
- Марковић, М. (2010): *The painter Eutychios – father of Michael Astrapas and protomaster of the frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid*, Зборник за ликовне уметности 38
- Метохит, Теодор (1998): *На двору српског краља Милутина*, Београд: превод са грчког језика М. Апостоловић (1902), Београд: Итака
- Метохит, Т. (1872): *Посланичко слово*, Венеција: средњовековна библиотека К. Н. Сатха, Атина 1972: фототипско издање
- Мошин, В. (1937): *Византиски утицај у Србији у XIV в.*, Југословенски историјски часопис
- Мошин, Вл. (1949): *Хиландарац Калиник српски дипломата XIV века*, Историјскоправни Зборник 1

- Мошин В., - Пурковић Миод. (1999): *Хиландарски игумани средњег века*; (приредила и допунила Мирјана Живојиновић), Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Нистазопулу-Пелекиду, М. (2004-2006): *Η Βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική στα Βαλκάνια. Ιστορική συγκυρία και πολιτική ιδεολογία τέλη 12ου -16ου αι.*, [Византијско монументално сликарство на Балкану. Историјске прилике и политичка идеологија крајем XII до XVI века], у: *Εωα και Εσπέρια* [Еоа и Еспериа], 6
- Острогорски, Г. (1951): *Душан и његова властела у борби са Византијом*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд: б.и.
- Острогорски, Г. (1993): *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους* [Историја византијске државе], том III, (уредн. Евангелос Хрисос, прев. Јоанис Панагопулос), Атина: Василопулос
- Папагеоргиу Анг. (2014): „*Βάρβαρός τε καὶ τὰ πάντα ἄστοργος καὶ μηδὲν σεμνὸν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἔχει καταπροϊέμενος: Слика Милутина од Србије у византијским историографским текстовима*“, *Словени и хеленски свет*, Атина: Зборник радова са I научног скупа Одсека за славистику Филозофског факултета Универзитета у Атини, П. Софулис П. – Е. Стергиопулу (уред.), Атина: Пелеканос
- Пападатос, С. (1984): *Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον* [О веридби у византијском праву], Атина: Публикације грчке академије наука
- Пападимитриу, Г. (1984): *Ἡ “κράλαινα τῶν Τριβαλῶν” καὶ ὁ κωδικογράφος Θεόκτιστος (± 1340)*, [Краљица Трибала и шифрант Теоктист (± 1340)], ΜΝΕ 1
- Панагопулу, Анг. (2006): *Οἱ διπλωματικοὶ γάμοι στο Βυζάντιο (6^{ος}-12^{ος} αἰώνας) Дипломатски бракови у Византији (VI – XII век)*, Атина: Ливанис

- Радојчић, Г. (1926): *Μοναшиκα имена κνεγιња Μιλιце*, Весник Српске Цркве 31
- Сисиоу, И (2013): „Οι μεμονωμένες μορφές αγίων στο ναό της Παναγίας Ζευγοστασίου Καστοριάς“, [Појединачне представе светаца у храму Богородице у Касторији], *Ниси и Византија XIII*
- Слијепчевић, Ђ. (1991): *Историја Српске православне цркве, од покрштавања Срба до краја XVIII века*, т. 1, Београд: БИГЗ
- Станојевић, Ст. (1933): *Српски архиепископи: од Саве до Данила (1263-1326)*, Београд: Б.И.
- Сулис, Г. (1995)^а: *Σέρβοι και Βυζάντιο*, [Срби и Византија], Атина:
- Сулис Г. (1995)^б: *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Атина: Друштво пријатеља народа
- Тарнанидис, И. (2006): *Θεωρία και Πράξη στην ιστορική εξέλιξη του Αυτοκεφάλου των Σλαβικών Εκκλησιών*, [Теорија и пракса у историјском развоју аутокефалности словенских цркава], Солун: Kiriakidis
- Тарнанидис, И. (1988): *Ιστορία της Σερβικής Εκκλησίας*, [Историја Српске цркве], Солун: Kiriakidis
- Татаки, В. (1953): *Aristote critique par Theodoros Metochites (Theodor Metochum) (1260-1332 ap. J.C.)*, Атина : Б.И.
- Татаки, В. Н. (1977): *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία* [Византијска философија], Атина: прев. француског издања Е. Калпуртзи: Друштво студија новогрчке културе и општег образовања
- Ћирковић, С. (1996): „Between Kingdom and Empire: Dušan’s State (1346-1355) Reconsidered“, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ’ αιώνα*, [Византија и Србија током XIV века], Атина: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

- Ђоровић В. (1929): „Подела власти између краљева Драгутина и Милутина 1282-1284 године“, *Глас / Српска Краљевска Академија*, Београд
- Халкиадакис, Ем. (2019): *Ο θεσμός της ιερολογημένης μνηστείας*, [Институција ритуала обреда веридбе], Солун: Правни факултет Аристотеловог универзитета
- Веck, Н.- Г. (2003): *Η Βυζαντινή χιλιετία*, [Византијски миленијум], Атина: Образовна установа националне банке
- Веck, Н. (1952): *Theodoros Metochites die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14 Jahrhundert*, Минхен: С. Н. Веck
- Бургманн, Л. (1988): *Ecloga Basilicorum. Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, Франкфурт: Löwenklau-Gesellsch
- Constantinides, С. N. (1982): *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth centuries (1204- ca. 1310)*, Никозија: Cyprus Research Centre
- Delvoye (1976): *Византијска уметност, (L' art byzantine)*, том II, Атина: Arthaud
- Macrides R. (1980): „Dynastic Marriages and Political Kinship“, (уредн. Jonathan Shepard and Simon Franklin), *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Кембриџ
- Malamut Elisabeth (1996): „Sur la route de Théodore Métochite en Serbie en 1299“, *Voyages et voyageurs au Moyen Age*, Société des Historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public, Париз: публикације Сорбоне
- Malamut Elisabeth, Caroucos M. (1996): „L'image des Serbes dans la rhétorique byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle“, *Byzantium, Identity, Image, Influence* (Fledelius K., уредн.), Копенхаген: Danish Committee for Byzantine studies,

- Malamut Elisabeth (2000): „Les reines de Milutin“, *Byzantinische Zeitschrift*, 93/2
- Miljković-Peppek, P. (1960): *Pišuvanite podatoci za zografite Mihail Astrapa i Eutihiji za neкои nivni sorabotnici*, Skopje: Glasnikna Institutot za nacionalna istorija IV/1—2
- Moravcsik, G. – Jenkins, R.J.H. (eds), Constantine Porphyrogenitus (1967): *De Administrando Imperio, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1*, Вашингтон: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies,
- Müller, P (1986): *Fresqu célèbres*, (Југословенска ревија), Београд
- Nicol, D. (2001): *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, [Последњи векови Византије 1261-1453], прев. Статис Комнинос, Атина: Пападимас
- Nicol, D. M. (1982): „Thessaloniki as a cultural center in the Fourteenth century“, *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*, [Солун између истока и запада], Солун: Друштво македонских студија
- Rosenquist, J. O. (2008): *Η Βυζαντινή Λογοτεχνία από τον 6^ο αι. ως την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, [Византијска књижевност од VI века до пада Цариграда], прев. Иоан. Васис: Канакис
- Ševčenko, I.(1962): *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, subsidia III)*, Брисел: Едиције о Византији: Bruxelles : Editions de Byzantion,
- Ševčenko, I. (1975): *The Kariye Djavi IV*, Принстон
- Tafrali, O. (1919): *Thessalonique des origins au XIV e siècle*, Париз: E. Leroux
- Xyngopoulos, A. (1966): *L' église de saint Nicolas Orphanos et les constructions du Kral Milutin à Thessalonique*, Balkan Studies 6.1

- Wilson, N. G. (1991): *Οι Λόγιοι στο Βυζάντιο*, [Интеллектуалци у Византији],
прев. Н. Кономис, Атина: Кардамитсас